

UDK: 72.03(575.171)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22657861>

XORAZM ME'MORIY MEROSIDA NURULLABOY SAROYINING TARIXIY-BADIIY VA KOMPOZITSION AHAMIYATI

“Arxitektura va shaharsozlik” kafedrası dotsenti. PhD Abdurahimov Rustam
Mail: rustam3930@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xiva shahridagi Nurullaboy saroyi majmuasining tarixiy shakllanishi, me'moriy-kompozitsion tuzilishi, badiiy bezak tizimi hamda Xorazm an'anaviy qurilish maktabi bilan Yevropa me'moriy-estetik ta'sirlarining o'zaro uyg'unlashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqot saroyini faqat hukmdor qarorgohi yoki rasmiy qabulxona sifatida emas, balki XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xiva xonligi madaniy muhitida yuzaga kelgan arxitekturaviy sintezning muhim namunasi sifatida baholaydi. Maqolada saroyning shaharsozlikdagi joylashuvi, saroy-bog' tipologiyasi, interyer va eksteryer bezaklari, hunarmandchilik maktablari hamda restavratsion yondashuvlar ilmiy manbalar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Xiva, Xorazm me'morchiligi, Nurullaboy saroyi, Dishan qal'a, Asfandiyorxon, Muhammad Rahimxon II, saroy-bog' ansambli, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, restavratsiya.

1. KIRISH

Xorazm me'morchiligi Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy taraqqiyotida alohida o'rin egallagan mustaqil badiiy maktablardan biridir. Xiva shahri esa ushbu maktabning eng yorqin markazlaridan biri bo'lib, uning tarixiy qiyofasida mudofaa inshootlari, madrasa, masjid, saroy, darvoza va turar joy arxitekturasi yagona shaharsozlik organizmini tashkil etadi. UNESCO Jahon merosi markazi tomonidan Ichan qal'aning 1990-yilda Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilishi Xiva tarixiy muhitining xalqaro miqyosdagi ahamiyatini tasdiqlaydi [2]. Shu tarixiy manzara ichida Nurullaboy saroyi bevosita Ichan qal'a hududida emas, balki Dishan qal'a qismida joylashgan bo'lsa-da, Xiva me'moriy taraqqiyotining keyingi bosqichini anglashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Nurullaboy saroyi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Xiva xonligi madaniy hayotining murakkab qiyofasini aks ettiradi. Bu davrda Xiva an'anaviy shaharsozlik va hunarmandchilik maktabini saqlab qolgan holda tashqi madaniy aloqalar, diplomatik munosabatlar va texnologik yangiliklar bilan ham yuzlashgan edi. Saroyda mahalliy Xorazm qurilish an'analari, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi va koshinkorlik bilan bir qatorda Yevropa interyer madaniyati, rangli oynalar, parket pollar, chinni pechlar va qandillar kabi unsurlarning qo'llanishi aynan ana shu o'tish davri ruhini ko'rsatadi [1; 3].

Maqolada KIUT arxitektura yo'nalishi bitiruvchisi Komilov Musobekning grafik qayta tiklash chizmalaridan foydalanilgan bo'lib, uning maqsadi Nurullaboy saroyining tarixiy shakllanishi, kompozitsion tuzilishi va badiiy bezak tizimini ilmiy asosda tahlil qilish, uni Xorazm me'morchiligining an'anaviy va modernlashuv jarayonlari kesishgan nuqtasida joylashgan

yodgorlik sifatida baholashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy manbalar, mavjud ilmiy maqolalar, internet ma'lumot bazalari hamda yuborilgan kitob sahifalaridagi ma'lumotlardan foydalanildi.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini Nurullaboy saroyi haqidagi ilmiy maqolalar, Xiva va Xorazm me'morchiligiga oid tarixiy-adabiy manbalar, shuningdek, UNESCO, Uzbekistan Travel, Meros.uz kabi ochiq elektron resurslardagi ma'lumotlar tashkil etadi. Yuborilgan kitob sahifalarida Nurullaboy majmuasining rejalashtirilishi, darvoza, hovli, ayvon, bog', masjid va qabulxona qismlarining joylashuvi, shuningdek, saroyning konstruktiv-badiiy xususiyatlari haqida qimmatli qaydlar uchraydi. Bu ma'lumotlar maqolada umumlashtirilib, zamonaviy ilmiy tahlil mezonlari bilan qayta talqin qilindi.

Metodologik jihatdan tadqiqot tarixiy-tahliliy, me'moriy-kompozitsion va qiyosiy-uslubiy yondashuvlarga tayanadi. Tarixiy-tahliliy yondashuv saroyning Xiva xonligi so'nggi davridagi siyosiy va madaniy sharoit bilan bog'liqligini ochishga xizmat qiladi. Me'moriy-kompozitsion tahlil orqali saroy-bog' ansambli, qabulxona binosi, madrasa va xizmat qismlarining o'zaro bog'lanishi ko'rib chiqiladi. Qiyosiy-uslubiy yondashuv esa Xorazm an'anaviy me'morchiligi bilan Yevropa ta'sirlarining o'zaro uyg'unlashuvini aniqlash imkonini beradi.

3. NATIJALAR

Tarixiy shakllanish va shaharsozlik konteksti

Nurullaboy saroyi Muhammad Rahimxon II Feruz va Asfandiyorxon davrida shakllangan Xiva xonligi so'nggi saroy majmualaridan biri hisoblanadi. Manbalarda saroy qurilishi Muhammad Rahimxon II davrida boshlangani, 1910-yildan so'ng esa Asfandiyorxon hukmronligi davrida davom ettirilgani qayd etiladi [1]. Saroy nomining kelib chiqishi ham tarixiy jihatdan e'tiborlidir: majmua barpo etilgan bog' avval Nurullaboy ismli boy savdogarga tegishli bo'lgan, u esa yerini sotish sharti sifatida kelajakdagi saroy o'z nomi bilan atalishini talab qilgan. Shu tariqa obyekt nomi faqat geografik belgi emas, balki Xiva shahar tarixidagi ijtimoiy-mulkiy munosabatlarning ham xotirasiga aylangan.

Saroyning Ichan qal'adan tashqarida, Dishan qal'a hududida joylashishi Xiva shaharsozligidagi muhim burilishni anglatadi. Ichan qal'a qadimiy siyosiy va diniy markaz sifatida shakllangan bo'lsa, Dishan qal'a XIX asrda shahar kengayishi va tashqi himoya tizimi bilan bog'liq hudud sifatida rivojlangan. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, Ichan qal'a Markaziy Osiyodagi qadimiy shaharsozlik an'analariining yaxlit namunasi [2]. Nurullaboy saroyi esa shu tarixiy shahar tizimining tashqi qismida yangi davr talablariga javob beruvchi saroy-bog' ansambli sifatida namoyon bo'ladi.

Meros.uz ma'lumotlarida majmua 1912-yilga oid me'moriy yodgorlik sifatida ko'rsatiladi va uning bir necha hovlilar, bog'lar, marosimiy hamda turar joy qismlaridan iboratligi qayd etiladi [4]. Bu tuzilma Xorazm saroy me'morchiligida makonning faqat bino bilan emas, balki devor, bog', ayvon, hovli va xizmat infratuzilmasi bilan birgalikda tushunilganini ko'rsatadi. Bunday yondashuv saroyi shahar ichidagi alohida bino emas, balki mustaqil mikroansambl sifatida talqin qilishga asos beradi.

Me'moriy-kompozitsion tuzilish va saroy-bog' tipologiyasi

Nurullaboy saroyi kompozitsiyasida Xorazm an'anaviy turar joy va saroy qurilishi tamoyillari muhim o'rin tutadi. Saroyning bog' bilan bog'langanligi, devor bilan o'ralganligi, darvozalar va hovli tizimi orqali ichki makonlarning ketma-ket ochilishi Xiva me'morchiligiga xos muhitni yaratadi. Yuborilgan kitob sahifalaridagi reja va razrez materiallari majmuaning faqat tekis fasad kompozitsiyasi emas, balki turli balandlik, yopiq va yarim ochiq makonlar, ayvonlar hamda xizmat qismlaridan tashkil topgan murakkab tizim ekanini ko'rsatadi.

Qabulxona binosi saroyning eng vakillik xarakteriga ega qismi hisoblanadi. Manbalarga ko'ra, u saroyning shimoli-sharqiy qismida joylashgan, bir qavatli bo'lib, yetti xonadan tashkil topgan hamda old va orqa tomonlarida ayvonlar mavjud [1]. Mazkur tuzilish an'anaviy Xorazm

hovli-uy rejalashtirish prinsiplari bilan Yevropa uslubidagi tantanavor zallar konsepsiyasini birlashtiradi. Xonalar ketma-ketligi, o'tish yo'laklari, ayvon bilan bog'lanish va marosimiy qabul funksiyasi saroyning diplomatik maqomini kuchaytirgan.

Majmua tarkibidagi madrasa ham alohida e'tiborga loyiq. Manbalarda Nurullaboy madrasasi 1910-1912-yillarda Asfandiyorxon davrida qurilgani, Dishan qal'a hududida joylashgani va Xiva madrasalariga xos tarzda ichki hovliga tirsaksimon yo'lak orqali kirilishi qayd etiladi [1]. Hovli atrofidagi hujralar, yozgi va qishki masjidning mavjudligi, ustunli ayvon va mihrab kompozitsiyasi madrasaning Xorazm diniy-ma'rifiy me'morchiligi an'analarini davom ettirganini ko'rsatadi.

Badiiy bezak tizimi va uslubiy sintez

Nurullaboy saroyining ilmiy ahamiyati, avvalo, undagi badiiy sintez hodisasida namoyon bo'ladi. Saroy qurilishida xivalik ustalar bilan bir qatorda Rossiya va Germaniyadan kelgan mutaxassislar ishtirok etgani, ayrim qurilish materiallari, jumladan koshin va keramika mahsulotlari Sankt-Peterburgdan olib kelingani qayd etiladi [1]. Bunday holat saroyi mahalliy an'ana doirasida yopiq qolgan obyekt emas, balki davrning xalqaro madaniy aloqalari ta'sirida shakllangan me'moriy ansambl sifatida ko'rsatadi.

Saroy interyerlarida ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, rangtasvir, girih naqshlari, oltin va kumush bilan bezash usullari yagona dekorativ dasturga bo'ysundirilgan. Uzbekistan Travel ma'lumotlarida qabulxona devorlari moybo'yoq rasmlar va o'yma naqshlar bilan bezatilgani, shiftlarda gul tasvirlari va farishta obrazlari ishlangani, geometrik bezaklar oltin qatlam bilan boyitilgani ta'kidlanadi [3]. Bu ma'lumotlar saroy interyerida mahalliy va Yevropa tasviriy-estetik qarashlari birgalikda qo'llanganini ko'rsatadi.

Ayniqsa, "oltin shift", nozik girih naqshlari, baland rangli oynalar, chinni pechlar, parket pollar va elektr qandillar saroyning o'z davri uchun innovatsion xarakterini belgilaydi. Yettinchi xonaning qimmatbaho toshlar va tovuş patlari bilan bezatilgani haqidagi ma'lumotlar saroy bezagining faqat funksional emas, balki ramziy-reprezentativ ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi [1]. Bu kabi unsurlar hukmdor hokimiyati, boylik, diplomatik tantanavorlik va madaniy ochiqlik g'oyalarini ifodalagan.

Eksteryerda esa Xorazm me'morchiligiga xos silliq pishiq g'isht, feruza rangli koshinlar, devor ritmi, ayvon ustunlari va darvozalar muhim o'rin egallaydi. Ichki makonda Yevropa uslubi kuchliroq sezilsa, tashqi qiyofada mahalliy me'moriy an'ana ustuvor bo'lib qoladi. Shu jihatdan Nurullaboy saroyini "ikki qatlamli badiiy tizim" sifatida talqin qilish mumkin: uning tashqi ko'rinishi Xorazm an'anasiga, ichki marosimiy muhiti esa Yevropa saroy interyerlariga yaqinlashadi.

Hunarmandchilik maktablari va mahalliy ustalar roli

Nurullaboy saroyining shakllanishida mahalliy hunarmandchilik maktablari hal qiluvchi o'rin egallagan. Manbalarda ganchkor ustalar Xudoybergan Hoji, usta Nurmat, Ro'zimat Masharipov, shuningdek, yog'och o'ymakor va naqqosh ustalar Bobojon Qalandarov, Ota Shayx, Ismoil Abduniyozov hamda g'isht teruvchi Quryoz Bobojonov kabi ustalar nomi keltiriladi [1]. Bu nomlarning qayd etilishi saroyi noma'lum kollektiv mehnat mahsuli sifatida emas, balki aniq ustachilik maktablari va ijodiy shaxslar faoliyati bilan bog'liq yodgorlik sifatida o'rganish imkonini beradi.

Xorazm yog'och o'ymakorligi ayniqsa eshik, darvoza, ustun va ayvon elementlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Yuborilgan kitob sahifalarida saroy darvozalari, ayvon ustunlari, xona va hovli qismlaridagi bezaklar an'anaviy naqsh tizimi asosida yaratilgani ko'rinadi. Bunday bezaklarda geometrik ritm, o'simliksimon islamiy shakllar va konstruktiv elementning badiiy ifodaga aylanishi kuzatiladi. Natijada ustun, eshik yoki panjara faqat konstruktiv detal emas, balki saroyning umumiy estetik matnini shakllantiruvchi unsurga aylanadi.

Saroyda ganchkorlik ham yuqori darajada rivojlangan. Ganch yuzalar, chuqur va sayoz o'yma naqshlar, rang va oltin bilan boyitilgan pardozlar Xorazm interyer madaniyatining

murakkabligini ko'rsatadi. Bu yerda bezak binodan ajralgan qo'shimcha qoplama emas, balki makonning tantanavorligini tashkil etuvchi asosiy kompozitsion vositadir.

Restavratsiya va saqlash masalalari

Nurullaboy saroyi hozirgi kunda Xorazm tarixiy merosini saqlash va ilmiy restavratsiya qilish nuqtayi nazaridan muhim obyekt hisoblanadi. Manbalarda saroy bir muddat muzey va ma'rifat uyi sifatida xizmat qilgani, bugungi kunda esa ta'mirlanib, tarixiy ko'rinishini qayta tiklashga harakat qilingani qayd etiladi [1; 3]. Majmuaning bugungi tarkibi 9 ta katta va kichik xona, qabulxona, arxiv, madrasa, xizmatkor va qorovullar xonalari, bog' va gulzorlar bilan bog'liq kompleks sifatida tasvirlanadi [3].

Restavratsiya jarayonida Nurullaboy saroyining asosiy murakkabligi uning ko'p qatlamli xarakterida namoyon bo'ladi. Bir tomondan, unda pishiq g'isht, ganch, yog'och, koshin, ayvon va hovli kabi mahalliy an'anaviy elementlar mavjud; ikkinchi tomondan, Yevropa tipidagi interyer jihozlari, import qilingan materiallar, rangtasvir va sanoat davri texnik yangiliklari uchraydi. Shu sababli bunday obyektни tiklashda faqat tashqi shaklni saqlash yetarli emas; har bir tarixiy qatlamning kelib chiqishi, vazifasi va badiiy mazmunini aniqlash zarur.

Zamonaviy restavratsiya yondashuvi saroyни idealizatsiya qilingan "yangi" holatga qaytarish emas, balki uning tarixiy vaqt davomida shakllangan qatlamlarini ilmiy asosda saqlashga qaratilishi lozim. Ayniqsa, ganch bezaklar, yog'och o'ymakorligi, rangli oynalar, pechlar va shiftlardagi rangtasvir elementlarini konservatsiya qilishda materialshunoslik, tarixiy texnologiyalar va raqamli hujjatlashtirish usullari birgalikda qo'llanishi maqsadga muvofiqdir.

4. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Nurullaboy saroyi Xorazm me'morchiligi tarixida oddiy saroy binosi emas, balki murakkab madaniy sintez mahsuli ekanini ko'rsatadi. Uning shaharsozlikdagi joylashuvi, bog' bilan aloqasi, devor va darvozalar orqali ajratilgan mustaqil makon sifatida shakllanishi an'anaviy Xiva saroy-bog' tipologiyasini davom ettiradi. Shu bilan birga, qabulxona interyerlaridagi Yevropa ta'siri, import qilingan materiallar va texnik yangiliklar saroyini modernlashuv davri yodgorligi sifatida ham baholash imkonini beradi.

Muhokama qilinayotgan manbalar o'rtasida ayrim xronologik farqlar mavjud: ba'zi elektron resurslarda saroy 1912-yil bilan bog'lansa, ilmiy maqolalarda qurilish jarayoni 1904-yildan boshlanib, 1910-yildan keyin Asfandiyorxon davrida davom etgani qayd etiladi [1; 4]. Bu farqni obyektning bosqichma-bosqich shakllangani bilan izohlash mumkin: saroy majmuasi,

qabulxona, madrasa va bog' qismlari bir vaqtda emas, balki ketma-ket qurilgan yoki qayta ishlangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Nurullaboy saroyining ilmiy qiymati shundaki, u Xiva xonligining so'nggi davrida mahalliy me'morchilik maktabi tashqi ta'sirlarni rad etmaganini, aksincha, ularni o'z estetik tizimiga moslashtira olganini ko'rsatadi. Bu holat saroyini Xorazm me'moriy merosining eng murakkab va ko'p qatlamli namunalaridan biri sifatida o'rganishni talab qiladi.

5. XULOSA

Nurullaboy saroyi Xorazm me'moriy merosida tarixiy, badiiy va shaharsozlik jihatidan alohida o'rin egallaydi. U Muhammad Rahimxon II Feruz va Asfandiyorxon davrida shakllangan bo'lib, Xiva xonligi so'nggi bosqichidagi madaniy muhit, diplomatik aloqalar va estetik yangilanish jarayonlarini o'zida mujassam etadi. Saroyning Dishan qal'a hududida, bog' bilan bog'langan mustaqil ansambl sifatida qurilishi Xiva shaharsozligining kengayish va funksional murakkablashuv jarayonini aks ettiradi.

Majmuaning eng muhim jihati mahalliy Xorazm qurilish an'analari bilan Yevropa interyer madaniyatining uyg'unlashganidadir. Ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, koshinkorlik va girih naqshlari bilan bir qatorda rangli oynalar, parket pollar, chinni pechlar va qandillar saroyda badiiy sintezni yuzaga keltirgan. Shuning uchun Nurullaboy saroyi faqat tarixiy yodgorlik emas, balki Xorazm me'morchiligining o'zgaruvchan, moslashuvchan va ijodiy tabiatini ko'rsatuvchi ilmiy manbadir.

Restavratsiya va konservatsiya jarayonida saroyning ana shu ko'p qatlamli mohiyatini saqlash muhimdir. Har bir bezak, xona, ayvon, darvoza va interyer elementi alohida tarixiy ma'noga ega. Shu bois Nurullaboy saroyini o'rganish va saqlash nafaqat Xiva tarixiy qiyofasini tiklash, balki butun Xorazm me'moriy maktabining XIX–XX asrlar kesishmasidagi taraqqiyot yo'lini anglash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ismailov T. Nurullaboy Palace (During the Khiva Khanate). Current Approaches and New Research in Modern Sciences. International scientific-online conference. 2025. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16566064>
2. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/543/> (murojaat qilingan sana: 04.05.2026).
3. Uzbekistan Travel. Nurullabay Palace. URL: <https://uzbekistan.travel/en/o/nurullabay-palace/> (murojaat qilingan sana: 04.05.2026).
4. Meros.uz. Nurullaboy majmuasi. URL: <https://www.meros.uz/object/nurullaboy-majmuasi> (murojaat qilingan sana: 04.05.2026).
5. Mankovskaya L., Bulatova V. Pamyatniki zodchestva Xorezma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.
6. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Istoriya iskusstv Uzbekistana. Moskva: Iskustvo, 1965.
7. Bulatov M.S. Geometricheskaya garmonizatsiya v arxitekture Sredney Azii IX–XV vv. Moskva: Nauka, 1978.
8. Voronina V.L. Narodnye traditsii arxitektury Uzbekistana. Moskva, 1951.
9. Orexca. Palace of Nurullah-bai, Khiva. URL: https://www.orexca.com/uzbekistan/khiva/palace_nurullah_bai.htm (murojaat qilingan sana: 04.05.2026).

NAVOIY VILOYATIDAGI RABOTI MALIK KARVONSAROYI: QORAXONIYLAR DAVRI ME'MORIY MEROSI, FUNKSIONAL TRANSFORMATSIYASI VA BUYUK IPAK YO'LI KONTEKSTIDAGI AHAMIYATI

*“Arxitektura va shaharsozlik” kafedrası dotsenti. PhD Abdurahimov Rustam
Mail: rustam3930@mail.ru*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Navoiy viloyati Karmana tumani hududida joylashgan Raboti Malik karvonsaroyining tarixiy shakllanishi, me'moriy-kompozitsion tuzilishi, funksional mazmuni, badiiy bezak tizimi, arxeologik o'rganilishi hamda Buyuk Ipak yo'li infratuzilmasidagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Raboti Malik XI asr Qoraxoniylar davri monumental me'morchiligining eng yirik va murakkab namunalaridan biri bo'lib, dastlab saroy-qal'a, hukmdor qarorgohi yoki mustahkamlangan maskan sifatida shakllangan, keyingi tarixiy bosqichlarda esa karvonsaroy vazifasini bajargan deb talqin qilinadi. Inshootning markaziy peshtoqi, gofrali fasad yuzalari, g'ishtin bezaklari, kufiy yozuvlari, sardoba bilan bog'liq suv ta'minoti tizimi va ichki rejalashtirish kompozitsiyasi uni Markaziy Osiyo o'rta asr me'morchiligi tarixida alohida ilmiy ahamiyatga ega obyekt sifatida namoyon etadi.

Kalit so'zlar: Raboti Malik, Karmana, Navoiy viloyati, Qoraxoniylar, Shamsulmulk Nasr, karvonsaroy, sardoba, Buyuk Ipak yo'li, peshtoq, g'ishtin bezak, Markaziy Osiyo me'morchiligi, madaniy meros.

ABSTRACT

This article examines the historical formation, architectural composition, functional transformation, decorative system, archaeological study and Silk Road significance of the Rabati Malik Caravanserai located in the Karmana district of Navoi Region, Uzbekistan. Rabati Malik is one of the most remarkable monuments of Karakhanid monumental architecture of the eleventh century. The monument is interpreted not only as a caravanserai but also as a fortified royal residence or palace-fortress that later acquired caravanserai functions. Its monumental portal, corrugated facade, brick ornamentation, Kufic inscriptions, water-supply system connected with the sardoba and complex planning structure demonstrate the high level of architectural and engineering culture in medieval Central Asia.

Keywords: Rabati Malik, Navoi Region, Karmana, Karakhanids, caravanserai, sardoba, Silk Road, portal, Central Asian architecture, cultural heritage.

1. KIRISH

Raboti Malik karvonsaroyi O'zbekiston hududidagi o'rta asr monumental me'morchiligining eng muhim yodgorliklaridan biri bo'lib, u Navoiy viloyati, Karmana tumani hududida, qadimgi Buxoro-Samarqand yo'li bo'yida joylashgan. Manbalarda yodgorlik “Raboti Malik”, “Rabat-i Malik” yoki “Shoh raboti” nomlari bilan tilga olinadi. “Rabot” atamasi islomiy Sharq me'morchiligida yo'l bo'yi qo'nalg'asi, istehkom, savdo-harbiy maskan yoki karvonsaroy ma'nolarini ifodalagan; “Malik” esa hukmdor yoki oliy martabali shaxsga ishora qiladi. Shu jihatdan yodgorlik nomi “Shoh qo'rg'on” mazmunini anglatadi [1; 2].

Maqolada KIUT arxitektura yo'nalishi bitiruvchisi Abdumajidov Azamatning grafik qayta tiklash chizmalaridan foydalanilgan bo'lib, uning maqsadi yodgorlikning tarixiy qimmatini faqat karvonsaroy vazifasi bilan chegaralanmaydi. Mavjud manbalarda Raboti Malik tarixda istehkom, qo'rg'on, savdo-sotiq markazi, karvonsaroy va ehtimoliy hukmdor qarorgohi sifatida talqin qilinadi [1; 3]. Bu ko'p funksiyalilik uni Markaziy Osiyoning XI-XII asrlardagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini aks ettiruvchi noyob me'moriy majmuaga aylantiradi.

Bugungi kunda yodgorlikdan asosan markaziy peshtoq qismi saqlanib qolgan. Shunga qaramay, arxeologik qazishmalar, tarixiy tavsiflar va mavjud me'moriy qoldiqlar Raboti Malikning o'z davrida yirik hajmli, murakkab rejalashtirilgan, bezak jihatidan yuqori darajada ishlangan monumental kompleks bo'lganligini ko'rsatadi [1; 2].

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning asosiy maqsadi Raboti Malik karvonsaroyini tarixiy-me'moriy yodgorlik sifatida kompleks tahlil qilish, uning shakllanish bosqichlari, funksional vazifasi, me'moriy-rejaviy xususiyatlari va madaniy meros tizimidagi o'rnini aniqlashdan iborat.

- Raboti Malikning tarixiy shakllanishini Qoraxoniylar davri siyosiy-madaniy muhiti bilan bog'liq holda yoritish;
- yodgorlikning reja-kompozitsion tuzilishi, peshtoqi, fasadi, minoralari va bezak tizimini tahlil qilish;
- saroy-qal'a, savdo maskani va karvonsaroy sifatidagi funksional transformatsiyasini asoslash;
- Raboti Malik va Sardoba majmuasining Buyuk Ipak yo'li infratuzilmasidagi o'rnini ochib berish;
- yodgorlikning ilmiy o'rganilishi, buzilish jarayonlari va zamonaviy muhofaza masalalarini baholash.

Maqola tarixiy-manbashunoslik, qiyosiy-tipologik, arxitektura-kompozitsion va madaniy landshaft tahlili metodlari asosida tayyorlandi. Tadqiqotda Raboti Malikga oid elektron ensiklopedik ma'lumotlar, meros obyektlari katalogi, bibliografik tavsif va ilmiy adabiyot annotatsiyasi asos sifatida olindi [1-4].

Manbalar bilan ishlashda avvalo yodgorlikning joylashuvi, qurilish davri, muallif-hukmdor shaxsi, reja tuzilishi, qurilish materiallari, bezak tizimi, arxeologik o'rganilishi va hozirgi saqlanish holati bo'yicha dalillar ajratildi. So'ngra bu dalillar me'moriy tahlil mezonlari bo'yicha umumlashtirildi. Kitobxon.com sahifasidagi O. Hayitova, X. Qurbonov va J.F. Savriev hammuallifligidagi "Raboti Malik. Navoiy viloyati tarixiy monumental arxitektura yodgorligi. XI asr" kitobi haqidagi bibliografik-annotatsion ma'lumotlardan ilmiy izlanishlar va nashrlar kontekstini aniqlashda foydalanildi [4].

3. NATIJALAR

Tarixiy shakllanishi

Raboti Malik Qoraxoniylar davrida, XI asrning ikkinchi yarmida barpo etilgan. Uzpedia va O'zbek Vikipediyasi ma'lumotlarida inshoot Shamsulmulk tomonidan qurdirilgani hamda taxminan 1069-1079-yillarga mansubligi qayd etiladi [1; 2]. Meros.uz sahifasida Shams al-Mulk Nasr ibn Ibrohim 1068-1080-yillarda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar hukmdori sifatida ko'rsatiladi va Raboti Malik XI asrning 70-yillarida qurilgan deb ta'kidlanadi [3].

Yodgorlikning qadimiy Buxoro-Samarqand yo'li bo'yida, Cho'li Malik hududidagi yirik chegara va savdo bekatida qurilgani uning geosiyosiy va iqtisodiy ahamiyatini belgilaydi [1; 2]. Karmana va Tavois shaharlari oralig'idagi yo'l o'rta asrlarda Movarounnahrning savdo, harbiy va madaniy harakatlar tizimida muhim ahamiyat kasb etgan.

Meros.uz ma'lumotlarida XII asrning birinchi choragida Qoraxoniylar hukmdori Arslonxon Muhammad ibn Sulaymon davrida yodgorlik qayta qurilgan bo'lishi mumkinligi ko'rsatiladi [3]. Bu holat Raboti Malikning bir davrga mansub statik obyekt emas, balki bir necha tarixiy bosqichda shakllangan va moslashib borgan kompleks ekanligini ko'rsatadi.

Funksional talqin: saroy-qal'a, istehkom va karvonsaroy

Raboti Malikning ilmiy talqinidagi asosiy masalalardan biri uning dastlabki vazifasini aniqlashdir. An'anaviy yondashuvda u karvonsaroy sifatida ta'riflanadi, biroq zamonaviy qarashlarda yodgorlik dastlab hukmdor qarorgohi, saroy-qal'a yoki mustahkamlangan rezidensiya

sifatida shakllangan, keyinchalik esa karvonsaroy vazifasini bajargan degan nuqtayi nazar kuchayib bormoqda [3; 4].

Meros.uz sahifasida arxeologik topilmalar saroy zodagonlariga tegishli bo'lgani, hashamatli devor va ustunlar esa o'sha davr xon saroylari hamda qarorgohlariga xos ekani ta'kidlanadi [3]. Kitobxon.com sahifasidagi annotatsiyada esa yodgorlik Raboti Malik va Sardoba majmuasi sifatida, karvonsaroy hamda "podsholar qarorgohi" va qal'asi sifatida muhim rol o'ynagani qayd etilgan [4].

Shu sababli Raboti Malikni bir yoqlama karvonsaroy deb baholash uning mazmunini toraytiradi. Inshootda yo'lbo'yi savdo-logistika, mudofaa, boshqaruv, vaqtinchalik yashash, suv ta'minoti va ehtimoliy diniy-maishiy funksiyalar o'zaro tutashgan. Bu jihat Raboti Malikni Markaziy Osiyoning o'rta asrlardagi ko'p funksiyali monumental komplekslari qatoriga kiritadi.

Me'moriy-rejaviy tuzilishi

Raboti Malikning me'moriy tuzilishi uning yirik hajmli va mustahkamlangan kompleks bo'lganini ko'rsatadi. Manbalarga ko'ra, qurilgan davrida karvonsaroy tashqi va ichki istehkom devorlari bilan o'ralgan. Bunday ikki qatorli devorlar Markaziy Osiyo me'morchilik an'anasida mudofaa, xo'jalik va hududiy chegaralash funksiyalarini bajargan [1; 2].

Yodgorlikning ichki devorlari 84-86 metrli kvadrat shaklida tiklangan bo'lib, to'rt burchagida aylana shakldagi minoralar mavjud bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlarda yer ostidan tashqi o'lchamlari 91x91 metr bo'lgan, saroy tipida qurilgan, ko'p hovlili va ikki asosiy bo'lakka ajratilgan qal'a qoldiqlari aniqlangan [1]. Meros.uz sahifasida esa majmua taxminan 100x100 metrli maydonni egallagan deb tavsiflanadi [3].

O'zbek Vikipediyasi ma'lumotlarida Rabot katta keng hovli, ikki qavatli xona-hujralar, markaziy ravoqli ayvon va 20 ta g'ishtin ustundan iborat bo'lganligi qayd etiladi [2]. Xonalarga sopol quvurlar orqali suv o'tkazilgani esa inshootda faqat turar joy emas, balki murakkab muhandislik infratuzilmasi ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Bosh fasad va peshtoq kompozitsiyasi

Raboti Malikning eng muhim me'moriy qismi janubiy fasad va markaziy peshtoq hisoblanadi. Fasadning kompozitsiyasi klassik uch qismli simmetriya asosida qurilgan; asosiy o'qda joylashgan kirish qismi inshootning markaziy ma'no va kompozitsion tuguni sifatida namoyon bo'ladi [2].

Manbalarda kirish qismining balandligi 18-19 metr, kengligi esa 12 metr ekani ko'rsatiladi [1; 2]. Peshtoq an'anaviy "P"simon qolipda ishlangan bo'lib, uning perimetri bo'ylab terrakota va ganchdan bajarilgan bezaklar joylashgan. Sakkiz qirrali yulduzlar, yarim xoch shakllari, handasiy naqshlar va kufiy yozuvlar fasadga yuqori darajadagi badiiy ifoda bergan [1; 2].

Peshtoqning saqlanib qolishi Raboti Malikni ilmiy o'rganishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan shu qism orqali inshootning kompozitsion masshtabi, g'isht terish texnikasi, bezak konsepsiyasi va Qoraxoniylar davri monumental arxitekturasining estetik ideallari haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Gofrali fasad plastikasida ritm, soya va monumentallik

Raboti Malik fasadining o'ziga xos jihatlaridan biri gofrali, ya'ni ritmik yarim ustunlar orqali shakllantirilgan plastikasidir. O'zbek Vikipediyasi ma'lumotlarida janubiy fasadda yuqori qismi arkalar bilan tugallangan oltita yarim kolonna va ikki juft chorak kolonna mavjud bo'lganligi qayd etiladi [2]. Bu elementlar fasad yuzasida kuchli vertikal ritm, soya-yorug' kontrasti va monumental ifoda yaratgan.

Fasad plastikasidagi bunday yechim faqat dekorativ maqsadga xizmat qilmagan. U ko'zni markaziy peshtoqqa yo'naltirgan, devor massasini badiiy jihatdan yengillashtirgan, yodgorlikka masofadan ham idrok etiladigan ramziy ulug'vorlik bergan. Shu nuqtayi nazardan Raboti Malik fasadi Qoraxoniylar davri me'morchiligida konstruktiv devor, bezak va siyosiy-reprezentativ obrazning birligiga misol bo'la oladi.

Qurilish materiallari va bezak texnikasi

Raboti Malik qurilishida xom g'isht, pishgan g'isht, ganch, terrakota va sopol quvurlar ishlatilgan. Uzpedia ma'lumotlariga ko'ra, devorlarning ichki qismi 28x28x6,4 sm o'lchamli xom g'ishtdan, ustki qismi esa 24x24x4 sm o'lchamli pishgan g'ishtdan terilgan [1].

Bunday materiallar tanlovi konstruktiv mustahkamlik, mahalliy qurilish an'analari, iqlimiy sharoit va bezak imkoniyatlari bilan bog'liq. Xom g'isht devor massasini shakllantirishda, pishgan g'isht esa tashqi muhofaza, fasad va bezak qatlamida muhim rol o'ynagan. Ganch va terrakota bezaklar esa peshtoq yuzasida chuqur relyef, handasiy naqsh va rangli tasvir imkonini bergan.

Peshtoqdagi kufiy yozuvlar yodgorlikning diniy-ma'naviy va siyosiy ramziyligini kuchaytirgan. Uzpedia sahifasida peshtoq yozuvlarida hukmdor, obodlik, Tangri inoyati va jannatmakon maskan g'oyalari aks etgani qayd etiladi [1].

Sardoba va suv ta'minoti tizimi

Raboti Malik majmuasini Sardobasiz to'liq tushunish mumkin emas. Karvonsaroy yaqinida joylashgan Sardoba sayyohlar, savdogarlar, karvonlar, hayvonlar va mahalliy ehtiyojlar uchun suv saqlashga xizmat qilgan [3]. Cho'l hududida joylashgan bunday majmua uchun suv ta'minoti muhandislik tizimining eng muhim qismi hisoblangan.

Manbalarda karvonsaroy ichiga sopol quvurlar orqali suv o'tkazilgani qayd etiladi [1; 2]. Bu holat Raboti Malikda o'z davri uchun murakkab va puxta rejalashtirilgan muhandislik yechimlari qo'llanganini ko'rsatadi. Sardoba bilan bog'liq suv ta'minoti tizimi yodgorlikning uzoq muddat faoliyat yuritishi va karvonlar uchun xavfsiz to'xtash maskani sifatida ahamiyatini oshirgan.

Suv infratuzilmasi Raboti Malikning ekologik moslashuvini ham namoyon etadi. Cho'l va yarim cho'l sharoitida bunyod etilgan karvonsaroy uchun suv yig'ish, saqlash va taqsimlash tizimi me'moriy obyektning funksional barqarorligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lgan.

Arxeologik o'rganilishi

Raboti Malik XIX asrdan boshlab tadqiqotchilar e'tiborini tortgan. Uzpedia ma'lumotlariga ko'ra, 1841-1842-yillarda Butenev va Bogoslovskiy boshchiligidagi tog'-kon injenerlari ekspeditsiyasi yodgorlikni o'rgangan; ekspeditsiya ishtirokchisi Aleksandr Leman bino haqida dastlabki nisbatan to'liq tavsiflardan birini bergan va uning eskizini chizgan [1].

Keyingi davrlarda yodgorlikni V.V. Bartold, Ivan Umnyakov, Boris Zasiptkin, Boris Denike, Boris Veymarn va boshqa olimlar o'rgangan. Ayniqsa, Umnyakov va Zasiptkin tadqiqotlari Raboti Malikning me'moriy-arxeologik o'rganilishida muhim bosqich bo'lgan [1].

Raboti Malik hududida 1937-1940, 1973-1977, 1997, 1999 va 2001-yillarda arxeologik izlanishlar olib borilgani qayd etiladi [1]. Qazishmalar natijasida inshootning tarhi, qurilish bosqichlari, ichki qismlarining bezaklari, keramika, metall, suyak buyumlar va turli davrlarga oid tangalar topilgan. Kitobxon.com annotatsiyasida N. Nemtseva tomonidan arxeologik qazishmalar davomida XI-XVIII asrlarga oid mis, kumush, bronza va temir buyumlar hamda numizmatik materiallar haqida ma'lumotlar keltirilgani aytiladi [4].

Buzilish jarayonlari va saqlanish muammolari

Raboti Malikning bugungi saqlanish holati uning tarix davomida jiddiy talafotlarga uchraganini ko'rsatadi. Uzpedia ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr oxiri va XX asr davomida xarobalar buzilib borgan; 1875-yilda janubiy fasaddagi minoralardan biri qulagan, 1924-yilda esa janubiy fasadning o'ng qanoti qulab tushgan [1].

XX asrning 50-yillarida Navoiy shahri qurilishi va Buxoro-Karmana yo'nalishidagi avtomobil yo'li barpo etilishi munosabati bilan Raboti Malik va Sardoba oralig'idagi hudud tekislangan, madaniy qatlamning bir qismi yo'qotilgan, M-37 avtomobil yo'li o'tkazilgan [1]. Bu jarayon yodgorlikning tarixiy-muhitii yaxlitligiga jiddiy zarar yetkazgan.

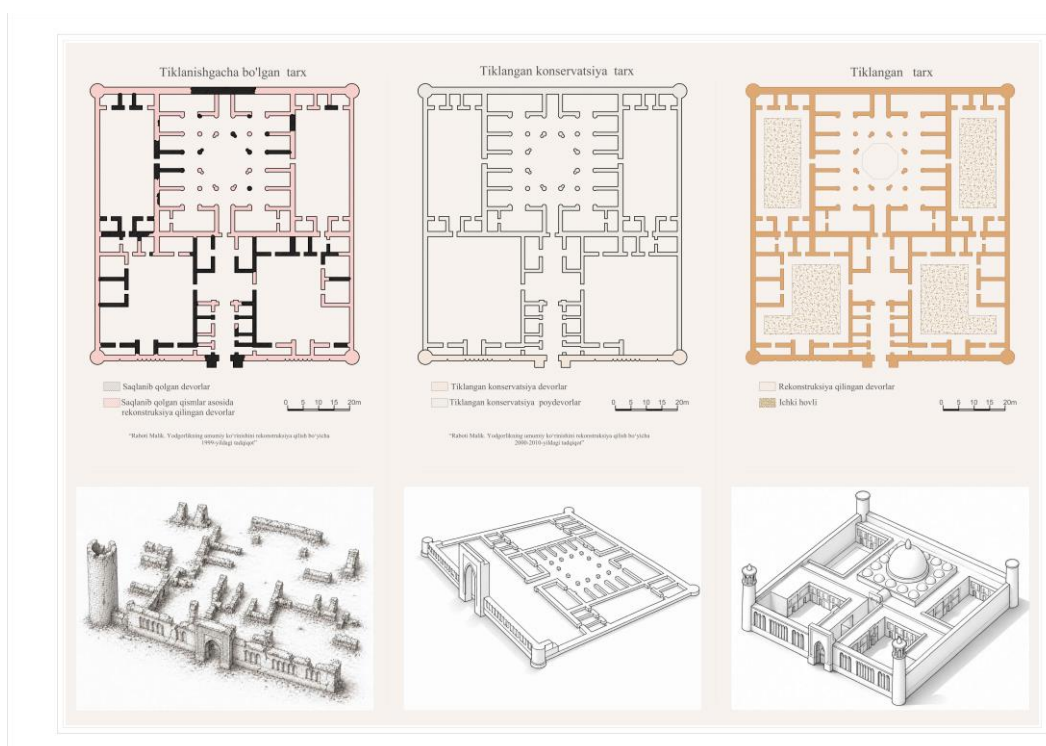
Bugungi kunda asosan markaziy portal saqlanib qolgan bo'lsa-da, Raboti Malikning ilmiy, tarixiy va estetik qiymati nihoyatda yuqori. Shu bois konservatsiya, restavratsiya, raqamli rekonstruksiya va turizm-marifiy talqin ishlarini ilmiy asosda olib borish dolzarb hisoblanadi.

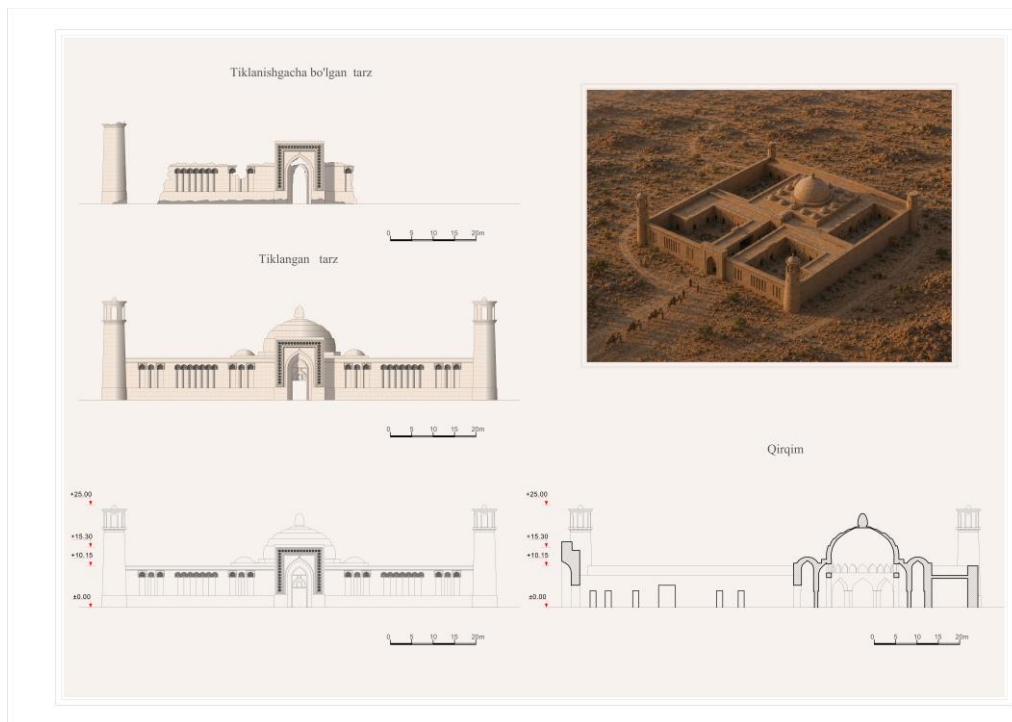
Buyuk Ipak yo'li va madaniy landshaft kontekstidagi ahamiyati

Raboti Malik Buyuk Ipak yo'li tizimining muhim savdo-kommunikatsiya nuqtalaridan biri bo'lgan. Qadimiy Buxoro-Samarqand yo'li bo'yida, Karmana va Tavois oralig'ida joylashuvi uni faqat lokal yodgorlik emas, balki mintaqaviy transport va savdo landshaftining tarkibiy elementi sifatida ko'rsatadi [1; 2].

Karvonsaroyning mavjudligi karvonlar xavfsizligi, savdogarlar almashinuvi, davlat nazorati, suv resurslaridan foydalanish va madaniy aloqalar uchun zarur sharoit yaratgan. Shu jihatdan Raboti Malik savdo inshooti, mudofaa nuqtasi, saroy-rezidensiya va yo'l infratuzilmasining birlashgan modelini namoyon etadi.

Yodgorlikning bugungi ilmiy talqini uni faqat tarixiy xaroba sifatida emas, balki madaniy landshaft, turizm, restavratsiya, shaharsozlik tarixi va me'moriy merosni boshqarish masalalari bilan bog'liq keng qamrovli obyekt sifatida o'rganishni talab qiladi.

4. MUHOKAMA

Raboti Malik tahlili shuni ko'rsatadiki, yodgorlik Qoraxoniylar davri me'morchiligida siyosiy qudrat, savdo nazorati va estetik reprezentatsiyaning birlashgan shakli sifatida yuzaga kelgan. Uning monumental peshtoqi, burchak minoralari, ikki qator devorlari va murakkab ichki tuzilishi oddiy yo'lbo'yi karvonsaroyidan ko'ra kengroq funksional mazmunni anglatadi.

Manbalardagi dalillar Raboti Malik dastlab saroy-qal'a yoki hukmdor qarorgohi vazifasini bajargan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi [3; 4]. Keyingi bosqichlarda esa karvonsaroy, savdo-yarmarka maskani va yo'l infratuzilmasi sifatida faoliyat ko'rsatgan. Bunday funksional transformatsiya Markaziy Osiyodagi ko'plab yirik inshootlar tarixiga xos bo'lib, siyosiy markazlashuv, savdo yo'llari dinamikasi va iqtisodiy ehtiyojlarga bog'liq tarzda yuz bergan.

Me'moriy nuqtayi nazardan Raboti Malikda g'ishtin dekor, terrakota, ganch, kufiy yozuvlar, sakkiz qirrali yulduzlar va gofrali fasad plastikasining uyg'unligi kuzatiladi. Bu esa XI-XII asrlarda Markaziy Osiyoda monumental arxitekturaning yuqori badiiy va muhandislik darajaga chiqqanini tasdiqlaydi.

5. XULOSA

Raboti Malik karvonsaroyi Navoiy viloyatining eng yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklaridan biri bo'lib, u Qoraxoniylar davri shaharsozlik, savdo yo'llari, saroy-qal'a me'morchiligi va monumental bezak san'atining nodir namunasi hisoblanadi. Yodgorlik XI asrda Shamsulmulk Nasr ibn Ibrohim davrida barpo etilgan bo'lib, dastlab siyosiy-ma'muriy, mudofaa va saroy-rezidensiya vazifalarini bajargan, keyinchalik esa karvonsaroy sifatida faoliyat ko'rsatgan deb baholanishi mumkin.

Inshootning markaziy peshtoqi, g'ishtin va terrakota bezaklari, kufiy yozuvlari, gofrali fasadi, minoralari, ikki qatorli devorlari va Sardoba bilan bog'liq suv ta'minoti tizimi uning yuksak muhandislik va badiiy tafakkur mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Raboti Malikning Buxoro-Samarqand yo'li bo'yida joylashgani uni Buyuk Ipak yo'li savdo-madaniy aloqalar tizimida strategik nuqtaga aylantirgan.

Bugungi kunda yodgorlikning katta qismi saqlanib qolmagan bo'lsa-da, mavjud portal, arxeologik izlar, tarixiy tavsiflar va ilmiy nashrlar uning xalqaro hamda milliy madaniy meros sifatidagi qiymatini yanada oshiradi. Raboti Malikni chuqur ilmiy o'rganish, raqamli rekonstruksiya qilish, konservatsiya choralarini kuchaytirish va turizm-marifiy yo'nalishda to'g'ri talqin qilish O'zbekiston me'moriy merosini ilmiy asosda targ'ib etishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uzpedia.uz. “Raboti Malik.” Raboti Malikning qurilish tarixi, arxitekturası, fasadı, minoraları, o‘rganilish tarixi va buzilish jarayonlari haqidagi ensiklopedik ma'lumotlar. URL: https://uzpedia.uz/pedia/raboti_malik_1
2. O‘zbek Vikipediyasi. “Raboti Malik.” Yodgorlikning joylashuvi, umumiy tavsifi, reja-kompozitsion xususiyatlari, fasad va kirish qismi haqidagi ma'lumotlar. URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Raboti_Malik
3. Meros.uz. “Roboti-Malik karvonsaroyi.” Yodgorlikning Navoiy viloyatidagi joylashuvi, Shams al-Mulk Nasr ibn Ibrohim davridagi qurilishi, qayta qurilishi, saroy-qal'a va karvonsaroy funksiyalari haqidagi ma'lumotlar. URL: <https://meros.uz/object/roboti-malik-karvonsaroyi>
4. Hayitova O., Qurbonov X., Savriev J.F. “Raboti Malik. Navoiy viloyati tarixiy monumental arxitektura yodgorligi. XI asr.” Kitobxon.com bibliografik tavsifi va annotatsiyasi. Nashr yili: 2021, 148 bet. URL: <https://kitobxon.com/oz/kitob/raboti-malik>

XUDOYORXON SAROIY MISOLIDA QO‘QON XONLIGI ME‘MORIY MEROSINING KOMPOZITSION, BADIY VA RESTAVRATSION TALQINI

*“Arxitektura va shaharsozlik” kafedrası dotsenti. PhD Abdurahimov Rustam
Mail: rustam3930@mail.ru*

ANNOTATSIYA

Maqolada Qo‘qon xonligi davri me‘moriy merosi, xususan Xudoyorxon saroyi — Qo‘qon o‘rdasining tarixiy-shaharsozlik mavqei, rejalashtirish tizimi, fasad kompozitsiyasi, koshinkorlik maktabi, rang semantikasi va zamonaviy restavratsion talqini ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda yuklangan ilmiy maqolalar, Farg‘ona vodiysi bo‘yicha tarixiy-ma‘lumotnomaviy materiallar, rasmiy turizm portali, madaniy meros tashkilotlari ma‘lumotlari hamda xorijiy ilmiy manbalar qiyosiy o‘rganildi. Xudoyorxon saroyi XIX asr Farg‘ona vodiysi saroy me‘morchiligining yakka holatda saqlanib qolgan eng muhim namunasi; u nafaqat hukmdor rezidensiyasi, balki siyosiy hokimiyat, diplomatik protokol, hunarmandchilik texnologiyasi, Rishton kulolchilik an‘anasi va shahar identifikatsiyasini birlashtirgan murakkab madaniy-kompozitsion tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada saroyi qayta tiklash jarayonida tarixiy qatlamni saqlash, hujjatlashtirish, autentiklik va zamonaviy muzeylashtirish muvozanati bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Xudoyorxon saroyi, Qo‘qon xonligi, Farg‘ona vodiysi, Rishton koshinkorligi, restavratsiya, madaniy meros, kompozitsiya, muzeylashtirish, tarixiy shahar.

ABSTRACT

The article examines the architectural heritage of the Kokand Khanate through the case of Khudoyar Khan Palace, focusing on its urban position, spatial composition, facade structure, ceramic ornamentation, colour semantics and contemporary conservation agenda. Based on uploaded scholarly materials, official tourism and heritage sources, and international academic literature, the study interprets the palace as a multi-layered cultural system that combines political representation, craft technologies and regional identity. The article also proposes conservation principles aimed at balancing authenticity, documentation and museum use.

Keywords: Khudoyar Khan Palace, Kokand Khanate, Fergana Valley, Rishtan ceramics, conservation, cultural heritage, spatial composition, museumification.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается архитектурное наследие Кокандского ханства на примере дворца Худояр-хана с точки зрения градостроительного положения, пространственной композиции, фасадной системы, керамического декора, цветовой семантики и современной реставрационной интерпретации. Дворец анализируется как комплексная культурная система, объединяющая политическую репрезентацию, ремесленные технологии и региональную идентичность Ферганской долины.

Ключевые слова: дворец Худояр-хана, Кокандское ханство, Ферганская долина, ризтанская керамика, реставрация, культурное наследие, музей.

1. KIRISH

O‘zbekiston hududidagi tarixiy me‘moriy meros ko‘p qatlamli sivilizatsion jarayonlar mahsuli bo‘lib, unda shahar, hokimiyat, din, hunarmandchilik va ijtimoiy xotira o‘zaro bog‘langan holda shakllangan. XVIII-XIX asrlarda Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan Qo‘qon xonligi bu jarayonda alohida o‘rin tutadi. Chunki xonlik faqat siyosiy-harbiy tuzilma emas, balki masjid, madrasa, saroy, bozor, karvonsaroy, xonaqoh va bog‘ madaniyatini birlashtirgan urbanistik muhitni vujudga keltirgan tarixiy davr sifatida namoyon bo‘ladi [1; 2].

Qo‘qon shahrining XIX asrdagi me‘moriy qiyofasi ayniqsa Xudoyorxon saroyi orqali o‘qiladi. Saroy, bir tomondan, hukmdor hokimiyatining tantanavor ifodasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, Farg‘ona vodiysi amaliy san‘ati, Rishton koshinkorligi, yog‘och va ganch

o'ymakorligi, rangli bezak madaniyatining sintezlashgan namunasi hisoblanadi. Shuning uchun mazkur yodgorlikni faqat "saroy binosi" sifatida emas, balki Farg'ona shahar madaniyatining siyosiy-estetik manifesti sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan muhimdir.

Maqolada KIUT arxitektura yo'nalishi bitiruvchisi Mirzayev Miralining grafik qayta tiklash chizmalaridan foydalanilgan bo'lib, bugungi sharoitda Xudoyorxon saroyi atrofidagi ilmiy masala ikki yo'nalishda dolzarblik kasb etadi: birinchisi, tarixiy-kompozitsion qatlamni aniqlash; ikkinchisi, saqlanib qolgan qismlarni restavratsiya, konservatsiya va muzeylashtirish orqali jamoat xotirasiga qaytarish. Rasmiy manbalarda 2026-yilda Qo'qondagi Xudoyorxon saroyi, "Mahalla" masjidi va "Xurjun" madrasasida ta'mirlash, restavratsiya hamda reabilitatsiya ishlari rejalashtirilgani qayd etilgan [13]. Bu holat maqola mavzusining amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning maqsadi, vazifalari va metodologiyasi

Tadqiqotning bosh maqsadi Xudoyorxon saroyini Qo'qon xonligi me'moriy merosining markaziy namunasi sifatida ilmiy tahlil qilish, uning kompozitsion tuzilishi, bezak tizimi va restavratsion talqinini xorijiy ilmiy maqola talablariga yaqin formatda yoritishdan iborat. Bu maqsad quyidagi vazifalar orqali amalga oshirildi: tarixiy kontekstni aniqlash; saroyning rejalashtirish va fazoviy tuzilishini sharhlash; koshinkorlik, rang, ganch va yog'och bezaklarni badiiy-semantik nuqtai nazardan baholash; yodgorlikni zamonaviy saqlash va muzeylashtirish muammolarini aniqlash.

Metodologik asos sifatida tarixiy-tipologik tahlil, qiyosiy me'moriy tahlil, ikonografik-semantik yondashuv, restavratsion diagnostika va manbashunoslik usullari qo'llanildi. Tadqiqotda uch guruh manbalar bir-biriga solishtirildi: birinchisi, yuklangan ilmiy maqolalar va ma'lumotnomalar [1; 2; 3]; ikkinchisi, rasmiy turizm va davlat madaniy meros portallaridagi ma'lumotlar [12; 13]; uchinchisi, xorijiy akademik tadqiqotlar, xususan I. Argunshahning Hudayar Han saroyi haqidagi maqolasi hamda Qo'qon xonligiga oid tarixiy monografiyalar [9; 10].

Maqolada faktlar tanlashda ehtiyotkorlik prinsipi saqlandi: tarixiy sanalar va o'lchamlar bo'yicha manbalarda farqlar uchragan joylarda ular alohida ko'rsatildi. Masalan, ayrim manbalarda saroy qurilishi 1863-1870-yillar, boshqalarida 1871-yil bilan bog'lanadi. Bunday tafovut yodgorlikning qurilish, tugallanish, pardoqlash va foydalanishga topshirish bosqichlari turlicha qayd etilgani bilan izohlanishi mumkin [1; 3; 12].

3. NATIJALAR

Qo'qon xonligi me'moriy merosining tarixiy-shaharsozlik konteksti

Qo'qon xonligi Farg'ona vodiysidagi serhosil yerlar, savdo yo'llari va hunarmandchilik markazlariga tayanib rivojlangan davlat sifatida XVIII asrning birinchi yarmidan XIX asr ikkinchi yarmigacha mintaqaviy siyosiy hayotda faol rol o'ynagan. Qo'qon shahri Buyuk ipak yo'li tizimidagi qadimiy savdo maskanlaridan biri bo'lib, XVIII-XIX asrlarda xonlik poytaxti maqomini olgach, uning urbanistik salohiyati keskin oshdi [3; 10].

Manbalarda Qo'qonning XIX asrda masjid, madrasa, ziyoratgoh, xonaqoh, bozor va karvonsaroylar bilan boyigan shahar bo'lgani qayd etiladi. Bu holat me'morchilikni faqat bino yaratish jarayoni emas, balki diniy-ma'rifiy, savdo-iqtisodiy va siyosiy muhitni shakllantiruvchi murakkab tizim sifatida tushunishni talab qiladi. Xonlik markazida Jome' masjidi, madrasalar, saroy va boshqa jamoat binolarining paydo bo'lishi Qo'qonni Farg'ona vodiysining madaniy markaziga aylantirgan [1; 3].

Qo'qon xonligi me'morchiligida mahalliy qurilish an'anasi bilan mintaqaviy badiiy maktablar o'zaro tutashadi. Samarqand, Buxoro va Xiva me'morchiligiga xos ko'k-havorang koshinlar an'anasi Qo'qonda yanada rang-barang palitra, jumladan sariq, qizil, yashil va moviy tusalarning faol qo'llanishi bilan boyiydi [1; 2]. Shu jihatdan Qo'qon me'moriy maktabi Markaziy

Osiyodagi klassik monumental me'morchilik bilan Farg'ona vodiysi hunarmandchilik estetikasining o'ziga xos kesishuv nuqtasidir.

Xudoyorxon saroyi: rejalashtirish tizimi va kompozitsion o'q

Xudoyorxon saroyi — xalq orasida “Qo‘qon o‘rdasi” nomi bilan mashhur bo‘lgan yodgorlik — Qo‘qon xonligining eng muhim saroy-me‘moriy majmuasi hisoblanadi. Rasmiy turizm portali ma‘lumotiga ko‘ra, saroy Xudoyorxon tomonidan 1871-yilda qurdirilgan, majmua dastlab 138 metr uzunlik va 65 metr en o‘lchamlariga ega bo‘lgan, taxminan 4 gektar hududni egallagan hamda uch metr baland platforma ustiga ko‘tarilgan [12]. Yuklangan Farg‘ona vodiysi materialida ham ushbu o‘lchamlar, 7 hovli va 119 xonadan iborat tuzilma qayd etiladi [3].

Saroyning asosiy kompozitsion g‘oyasi tantanavor kirish o‘qi, baland supa, uzun rampa, markaziy peshtoq, yon guldastalar, ichki hovlilar tizimi va funksional xonalar ketma-ketligi orqali shakllanadi. Bunday o‘qiy tuzilish hukmdor saroyiga yaqinlashish jarayonini marosimiy fazoga aylantirgan: tashqi maydondan rampa orqali ko‘tarilish, peshtoqdan o‘tish, hovliga kirish va qabul zallariga yetib borish jarayoni hokimiyat bilan uchrashuvning me‘moriy dramaturgiyasini yaratgan.

Madrakhimova keltirgan ma‘lumotlarga ko‘ra, saroy g‘arbdan sharqqa tomon o‘q bo‘ylab cho‘zilgan binolar tizimidan, darvozaga olib boruvchi hovlilar ketma-ketligidan, asosiy hovli, katta va kichik qabul zallari, masjid, g‘azna, devon, xonning shaxsiy xonalari, xizmatkorlar va oilaviy qismlardan iborat bo‘lgan [1]. Bu tuzilma saroyi bir vaqtning o‘zida ma‘muriy markaz, diplomatik qabul makoni, xususiy rezidensiya va xo‘jalik tizimi sifatida ishlatishga imkon bergan.

Bugungi kunga kelib dastlabki majmuaning katta qismi saqlanmagan; rasmiy turizm portali va yuklangan materiallarda hozir faqat 2 hovli va 19 xona saqlanib qolganligi, saroyda o‘lkashunoslik muzeyi faoliyat yuritayotgani ko‘rsatiladi [3; 12]. Demak, zamonaviy tadqiqotchi mavjud holatni to‘liq tarixiy majmua bilan adashtirmasligi, aksincha, saqlanib qolgan qismni yo‘qolgan kompozitsion tizimning fragmenti sifatida o‘qishi zarur.

Xudoyorxon saroyining asosiy tarixiy-me‘moriy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Manbalardagi ma‘lumot	Ilmiy talqin
Qurilish davri	1863-1870, 1863-1873 yoki 1871-yil sifatida qayd etiladi [1; 3; 12]	Qurilish, pardoqlash va foydalanishga topshirish bosqichlari turlicha qayd etilgan bo‘lishi mumkin
Reja tuzilishi	7 hovli, 119 xona, saroy-ma‘muriy va xususiy qismlar [3; 12]	Saroy ko‘p hovlili, marosimiy-hierarxik rezidensiya tipiga mansub
O‘lcham va hudud	138 x 65 m, 4 gektar hudud, 3 m baland platforma [3; 12]	Tantanavor monumental ko‘rinish va shahar panoramasida hukmronlik effekti yaratilgan
Saqlangan holat	2 hovli va 19 xona, o‘lkashunoslik muzeyi [3; 12]	Restavratsiya jarayonida mavjud fragment va yo‘qolgan tarixiy qatlam farqlanishi lozim
Bezak tizimi	Rishton koshinlari, ganch, yog‘och, rangli naqshlar [1; 2; 3]	Mahalliy hunarmandchilik maktabi saroy semantikasining asosiy tashuvchisi hisoblanadi

Fasad, rang va ornament: badiiy-semantik qatlam

Xudoyorxon saroyining eng kuchli ta'sir mexanizmi uning fasadida jamlangan. Fasad nafaqat devor sirtini bezash, balki hukmdor nufuzini ko'rsatish, shahar maydoniga yuzlanish va saroyga kirish marosimini ideallashtirish vazifasini bajaradi. Markaziy peshtoq, nayzasimon ravoqlar, burchak guldastalari, sopol qoplamalar va yozuv panellari bitta yaxlit monumental matnni hosil qiladi.

Madrakhimova ma'lumotlarida Xudoyorxon saroyi tashqi qoplamasida "kamalakning deyarli barcha ranglari" qo'llangani, tokchalardagi naqshlarning takrorlanmasligi, Qo'qonlik va Buxorolik ustalar uslubiy farqlari sababli tokcha soni bo'yicha ham qiziqarli tafovut yuzaga kelgani qayd etiladi [1]. Bu holat saroy fasadini standart dekorativ sxema emas, balki ko'p ustalar ijodiy raqobati va turli maktablarning sintezidan hosil bo'lgan badiiy maydon sifatida ko'rsatadi.

Tojiboyev keltirgan ma'lumotlarda Qo'qon o'rdasida Samarqand, Buxoro va Xivaga xos ko'k rangdan tashqari sariq, qizil va boshqa yorqin tuslar qo'llanganligi, sharqqa qaragan fasadda quyosh nuri bilan ranglarning jonlanishi alohida ta'kidlanadi [2]. Bu kuzatuv saroy fasadining passiv bezak emas, balki vaqt, yorug'lik va tomoshabin harakati bilan o'zgaruvchi dinamik kompozitsiya bo'lganini ko'rsatadi.

Rishton koshinkorligi saroyning badiiy qiymatini belgilovchi asosiy material madaniyatidir. Farg'ona vodiysi bo'yicha materialda saroy bezagida Rishton ustalari faol qatnashgani, koshinlar qadimiy kulolchilik markazida tayyorlangani ko'rsatiladi [3]. Rasmiy turizm manbasi ham pardoqlash ishlarida Rishton hunarmandlari ishtirokini tasdiqlaydi [12]. Demak, Xudoyorxon saroyini tadqiq etishda uni alohida bino sifatida emas, Farg'ona vodiysining keramika ishlab chiqarish, rang texnologiyasi va amaliy san'at maktabi bilan birga o'rganish zarur.

Fasaddagi yozuvlar ham saroyning semantik qatlamini chuqurlashtiradi. Tojiboyev maqolasida o'rda fasadida diniy va tarixiy mazmundagi o'nta xattotlik yozuvi borligi qayd etiladi [2]. Arab yozuvi, rangli koshin, ravoq va peshtoq birlashganda hukmdor saroyi diniy legitimatsiya, siyosiy qudrat va estetik boylikni bir paytda ifodalaydi.

Ichki makon, marosim va saroy hayoti

Saroyning ichki qismi tashqi monumental fasad kabi muhim bo'lgan. Manbalarda taxt zali, qabul xonasi, xazina, arsenal, sud yoki adolat marosimlari uchun maxsus joy, xon va uning oilasi uchun shaxsiy xonalar mavjudligi qayd etiladi [3; 12]. Bu xonalar tizimi saroy hayotini qat'iy ierarxiyaga asoslangan holda tashkil qilgan: ommaviy qabul, ma'muriy boshqaruv, harbiy nazorat, moliyaviy saqlov va xususiy yashash zonalarini bir kompozitsion majmuada birlashgan.

A. P. Khoroshkinning 1867-yilgi kuzatuvlari saroy qurilishi yakunlanmagan davrdagi muhitni tasvirlashi bilan qimmatli. Tojiboyev maqolasida keltirilgan ushbu xotiralarda arkning baland devorlari, keng zinapoya, darvoza, koridor, katta hovli, baland binolar, qabul zali va saroydagi marosimiy tartib haqida ma'lumot beriladi [2]. Bu manba saroyning faqat statik bino emas, balki protokol, harakat yo'nalishi va hokimiyatga yaqinlashish tartiblarini boshqaruvchi fazoviy mexanizm bo'lganini anglatadi.

Ichki bezaklarda ganch o'ymakorligi, tempera rangtasviri, yog'och konstruksiya va zarhal bezaklar qo'llangan. Farg'ona vodiysi materialida 119 xona ganch o'ymakorligi, rang-barang naqshlar va zarhal alebastr karnizlar bilan bezatilgani, ayniqsa taxt zali va kutish zali boy pardoqlangani qayd etiladi [3]. Bunday ichki makon saroyning tashqi siyosiy timsolini ichki hashamat va marosimiy tartib bilan davom ettirgan.

Ayrim manbalarda XIX asr oxirida saroy xonalarida Yevropa buyumlari, masalan soatlar va pechlardan foydalanilgani ham qayd etiladi [2]. Bu holat Qo'qon saroy madaniyatida mahalliy sharqona an'ana bilan tashqi texnologik va maishiy ta'sirlarning aralashganini ko'rsatadi. Shu sababli Xudoyorxon saroyi faqat "an'anaviy" yoki faqat "oriental" modelga sig'maydi; u XIX asr Markaziy Osiyosining modernlashuvga yaqinlashayotgan, lekin mahalliy ramziy tizimni saqlagan o'tish davri me'morchiligidir.

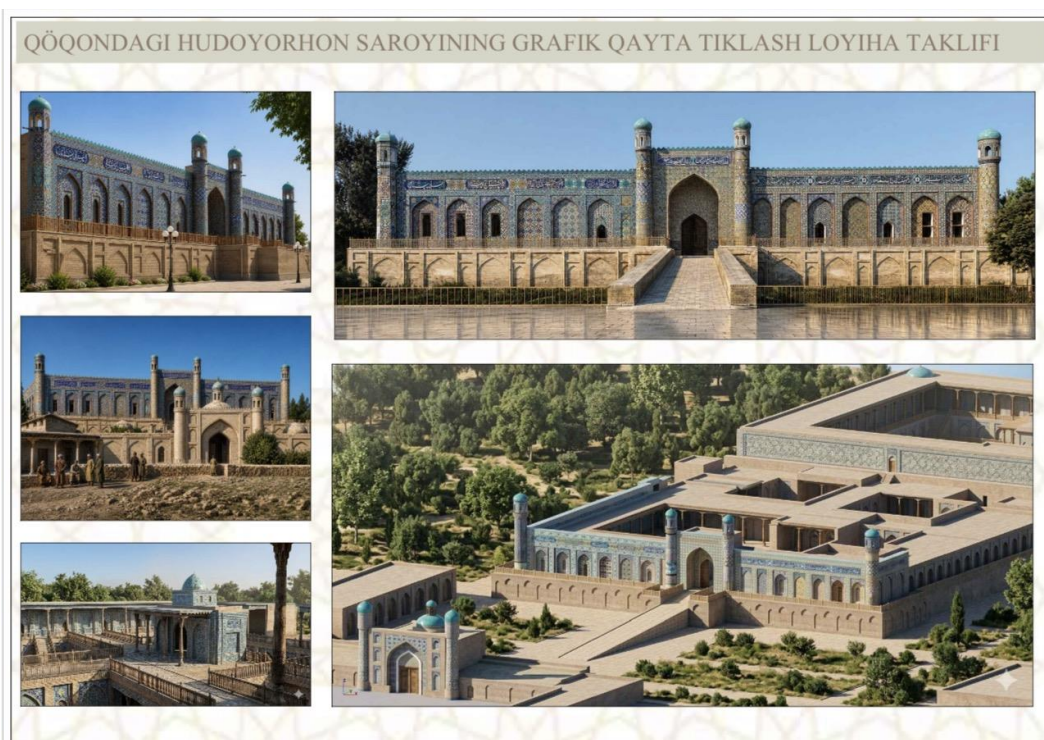
Madaniy merosni saqlash va restavratsion talqin

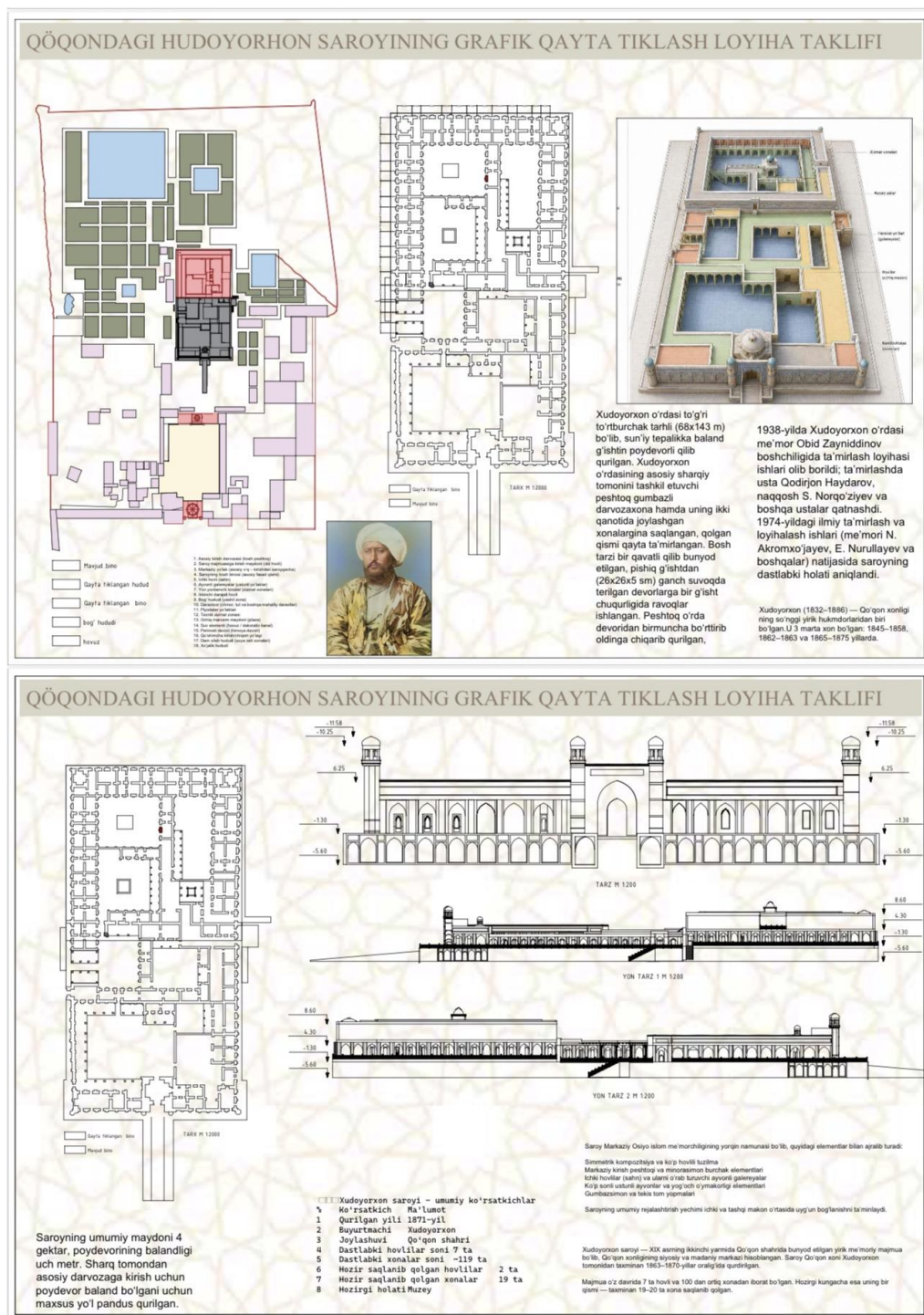
Madaniy meros obyektlarini saqlashda asosiy muammo tarixiy yaxlitlik, fizik barqarorlik va zamonaviy foydalanish ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanatdir. Xudoyorxon saroyi misolida bu muammo yanada murakkab: majmuaning katta qismi yo'qolgan, saqlangan qismi esa muzey sifatida foydalanilmoqda. Shu bois restavratsiya ishlari faqat "chiroyli ko'rinishni qaytarish" emas, balki ilmiy hujjatlashtirish, qatlamlarni ajratish, asl materialni saqlash va tarixiy dalillarga asoslangan tiklash strategiyasini talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligining 2026-yilgi rasmiy bayonotida Qo'qondagi Xudoyorxon saroyida joriy ta'mirlash, restavratsiya va reabilitatsiya ishlari rejalashtirilgani, ishlar boshlanishidan oldin obyektlarning hozirgi holatini foto-video hujjatlashtirish nazarda tutilgani, jarayon shaffof yoritilishi ta'kidlangan [13]. Bunday yondashuv xalqaro konservatsiya amaliyotidagi "avval hujjatlashtirish — keyin aralashuv" prinsipiga mos keladi.

Restavratsion talqinda uch daraja farqlanishi lozim. Birinchi daraja — konservatsiya: mavjud g'isht, koshin, ganch, yog'och, rang qatlamlarini ilmiy usulda mustahkamlash. Ikkinchi daraja — restavratsiya: yetarli tarixiy dalil bo'lgan elementlarni asl shakliga yaqin qaytarish. Uchinchi daraja — interpretatsiya: yo'qolgan qismlarni to'liq qayta qurishdan oldin ularning hajmiy izlari, arxiv materiallari va raqamli rekonstruksiylar orqali jamoatchilikka tushuntirish.

Xudoyorxon saroyi bo'yicha restavratsiyada ayniqsa rang masalasi ehtiyotkorlikni talab qiladi. Chunki saroyning o'ziga xosligi aynan rang-barang koshinlar, Rishton keramika palitrasi va quyosh nuri bilan o'zgaruvchi fasad effektida namoyon bo'ladi. Zamonaviy ta'mirlash jarayonida yangi koshinlarning haddan tashqari "yangi" ko'rinishi, tarixiy patinaning yo'qolishi yoki noto'g'ri rang tanlovi yodgorlikning autentik qabul qilinishiga zarar yetkazishi mumkin.

4. MUHOKAMA

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi Xudoyorxon saroyini faqat tarixiy obyekt sifatida emas, balki bir nechta tizimlar kesishmasida tahlil qilishidadir: shaharsozlik o'qi, saroy marosimi, fasad ikonografiyasi, rang semantikasi, hunarmandchilik texnologiyasi va restavratsion boshqaruv. Bunday integrativ yondashuv xalqaro maqola standartlarida talab qilinadigan muammo qo'yilishi, metodologiya, manbalar qiyosi, natija va muhokama birliklarini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra Xudoyorxon saroyining arxitektura qiymati to'rt asosiy komponentdan iborat: birinchidan, 7 hovli va 119 xonadan iborat ko'p funksiyali saroy-rezidensiya tipi; ikkinchidan, uch metrli platforma, rampa va markaziy peshtoq orqali kuchaytirilgan monumental kompozitsiya; uchinchidan, Rishton koshinkorligi va ranglar xilma-xilligiga asoslangan fasad san'ati; to'rtinchidan, bugungi muzeylashtirilgan holat va restavratsion jarayon orqali davom etayotgan madaniy xotira.

Bundan tashqari, saroy hozirgi shahar turizmi, tarixiy markazni jonlantirish va madaniy iqtisodiyot uchun ham strategik resursdir. Rasmiy turizm portali Xudoyorxon saroyini Qo‘qonning asosiy tarixiy diqqatga sazovor maskani sifatida ko‘rsatadi [12]. Demak, restavratsiya faqat bino ko‘rinishini yaxshilash emas, balki tarixiy shahar markazining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirish, mahalliy hunarmandchilikni targ‘ib qilish va xalqaro turizmda Qo‘qon identifikatsiyasini kuchaytirish vositasidir.

5. XULOSA

Xudoyorxon saroyi Qo‘qon xonligi davri me‘moriy merosining eng muhim va ko‘p qatlamli namunalaridan biridir. U tarixiy jihatdan hukmdor rezidensiyasi, siyosiy markaz va diplomatik qabul makoni bo‘lsa, badiiy jihatdan Farg‘ona vodiysi rang madaniyati, Rishton koshinkorligi, ganch va yog‘och bezak san‘atining sintezidir. Saroyning platformaga ko‘tarilgan monumental hajmi, markaziy peshtoqi, hovlilar tizimi va rang-barang fasadi XIX asr Qo‘qon me‘morchiligining o‘ziga xos qiyofasini ifodalaydi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, saroyini ilmiy talqin qilishda uning hozirgi 2 hovli va 19 xonadan iborat saqlangan qismi butun tarixiy majmuaning fragmenti sifatida o‘rganilishi kerak. Yo‘qolgan hovlilar, xizmat binolari, bog‘ va hovuzlar, xonning xususiy hududlari, sarbozlar va xo‘jalik qismlari haqidagi ma‘lumotlar majmuaning asl ko‘lamini tushunish uchun muhimdir.

Restavratsion nuqtai nazardan Xudoyorxon saroyi O‘zbekiston madaniy merosini zamonaviy ilmiy asosda saqlash, xalqaro tajriba bilan uyg‘unlashtirish va tarixiy shahar identifikatsiyasini kuchaytirish imkoniyatini beradi. Bunda asosiy mezonlar — autentiklik, hujjatlashtirish, materialga hurmat, rang va naqsh qatlamlarini ehtiyotkor tiklash, muzeylashtirishning ilmiy konsepsiyasi va jamoatchilikka ochiqlik bo‘lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Madrakhimova, G. (2025). O‘zbekiston tarixining madaniy merosida Qo‘qon xonligi davriga oid me‘moriy obidalarining o‘rni. *Oriental Journal of Social Sciences*, 5(3), 29-34. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-05-03-05>
2. Tojiboyev, U. U. (2020). Architecture of the Kokand Khanate. *Scientific Research Results in Pandemic Conditions (COVID-19)*, 1(06), 169-174.
3. Ferganskaya dolina / Farg‘ona vodiysi. Xudoyorxon saroyi va Qo‘qon qadimiy hunarmandlar shahri bo‘yicha ma‘lumotnomaviy material.
4. Rafiqova, H. (2007). Qo‘qon jome‘ masjidi. *Moziydan sado*, 2, 30.
5. Mullo Olim Mahdum Hoji. *Tarixi Turkiston*.
6. Ibrat, I. (1991). *Meros. Farg‘ona tarixi*. Toshkent: Kamalak.
7. Mirzo Olim Toshkandiy. Anso‘b us-salotin va tavorixi al-havoqin. *Qo‘lyozma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti*, № 5255.
8. Mahmud Hakim Yayfoni Xo‘qandiy. (1914). *Xullas at-tavorix. Xo‘qand*.
9. Argunshah, İ. (2024). Hokand Hanlığı’nın Günümüze Ulaşabilen Tek Saray Örneği: Hudayar Han Sarayı. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 105-135. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1438668>
10. Levi, S. C. (2017). *The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age*. University of Pittsburgh Press.
11. *Encyclopaedia Iranica*. Kokand Khanate. <https://www.iranicaonline.org/articles/kokand-khanate/>
12. Uzbekistan Travel. Khudoyar Khan Palace. National Tourism Information Center of Uzbekistan. <https://uzbekistan.travel/en/o/khudoyar-khan-palace/>
13. Cultural Heritage Agency of the Republic of Uzbekistan. (2026). Official statement on restoration and rehabilitation works in Kokand. Government Portal of the Republic of Uzbekistan. <https://gov.uz/en/madaniymeros/news/view/150980>
14. Government Portal of the Republic of Uzbekistan. (2026). In Kokand, the Khudoyar Khan Palace will be restored to its historical appearance. <https://gov.uz/en/qoqon/news/view/128174>

15. Advantour. Khudoyar-Khan Palace, Kokand.
<https://www.advantour.com/uzbekistan/kokand/khudoyar-khan.htm>
16. Central Asia Guide. Khudayar Khan Palace in Kokand. <https://central-asia.guide/uzbekistan/destinations-uz/kokand/khudayar-khan-palace/>